
TURANISM AS A POLITICAL PHENOMENON

„თურანიზმი“ როგორც პოლიტიზირებული ფენომენი

Archil Chachkhiani

Colonel Rtd. Ph. D., Professor of David Aghmashenebeli

National Defense Academy of Georgia

Gori, Georgia

ORCID ID: 0009-0004-9493-8418

(+995) 577 19 40 80; a_chachkhiani@yahoo.com

Abstract

This article concerns the historical, political, and ideological aspects of the birth and subsequent genesis of the Pan-Turkism and Turanism ideology. The theoretical foundations of this ideology were laid by the Muslim (Tatar) intellectuals of Volga and Crimea at the end of the 19th century. It seems a paradox, but it is a fact, that the development and activation of the Turanism ideology as well as the origin of this notion itself, refers not to Turkey or Turkish-speaking people, but to some European political forces, first of all to German imperialists. As a result of the diversified and intense efforts, before WWI began, the ideology of pan-Turanism had already obtained obvious political shading. The governing triumvirate of the Ottoman Empire, and in the first place, General Ismail Enver Pasha - the military minister and the actual governor of the Empire - became the main ideologist of this movement.

The processes, closely associated with the increased political activity of the Muslim population of the Russian Empire, which was followed by the “appropriate steps” from the government of the Empire, are also discussed in the represented article.

Key words: Russia, Ottoman Empire, Pan-Turkism, Pan-Islamism, Turan, Türk Ocağı, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Mehmed Ziya Gökalp, İsmail Enver Paşa, Halil Paşa Kut.

არჩილ ჩაჩხიანი

თადარიგის პოლკოვნიკი. ისტორიის დოქტორი. დავით აღმაშენებლის სახელობის საქართველოს ეროვნული თავდაცვის აკადემიის პროფესორი გორი, საქართველო
ORCID ID: 0009-0004-9493-8418
(+995) 577 19 40 80; a_chachkhiani@yahoo.com

აბსტრაქტი

სტატიაში განხილულია პანთურქიზმისა და თურანიზმის ისტორიული, პოლიტიკური და იდეოლოგიური ასპექტები, მისი გენეზისი. ამ იდეოლოგიას თეორიული საფუძვლები ვოლგისპირეთისა და ყირიმის მუსლიმანმა (თათარმა) ინტელექტუალებმა ჩაუყარეს ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს. პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ თურანიზმის იდეოლოგიის წარმოშობა და გააქტიურება, ისევე როგორც თავად ტერმინის წარმოშობა, მიეწერება არა თურქულ და თურქულენოვან სამყაროს, არამედ დასავლეთ ევროპის პოლიტიკურ ძალებს და პირველ რიგში გერმანელ იმპერიალისტებს. შედეგად, გერმანელების მიერ გაწეული ინტენსიური ძალისხმევის შედეგად, პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისისთვის, პან-თურანიზმის იდეოლოგიამ მკვეთრად პოლიტიკური ელფერი შეიძინა. ამ მოძრაობის მთავარი იდეოლოგი ოსმალეთის იმპერიის მმართველი ტრიუმვირატი და პირველ რიგში მისი ლიდერი იმპერიის სამხედრო მინისტრი გენერალი ისმაილ ენვერ ფაშა გახდა.

სტატიაში ასევე განხილულია რუსეთის იმპერიის მუსლიმი მოსახლეობის პოლიტიკური აქტივობის ზრდასთან დაკავშირებული საკითხები, რასაც თან სდევდა იმპერიის მთავრობის მიერ გატარებული „შესაბამისი ზომები“.

საკვანძო სიტყვები: რუსეთი, ოსმალეთის იმპერია, პანთურქიზმი, პანისლამიზმი, თურანი, თურქული კერა, იუსუფ აქჩურა, ისმაილ გასპირალი, მეჰმედ ზია გოკალპი, ისმაილ ენვერ ფაშა, ჰალილ ფაშა ქუთი.

შესავალი

საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია - სხვადასხვა მიზეზთა გამო, პოლიტიკოსები, პოლიტოლოგები და ისტორიკოსები „თურქიზმის“ იდეოლოგიასა და „დიდი თურანის“ ცნებაში განსხვავებულ აზრს დებენ - მკვეთრად ნეგატიურიდან დაწყებული, აპოლოგეტური აღმაფრენით დამთავრებული. საკითხი კი მართლაც მეტად საინტერესო და წინააღმდეგობრივ მოსაზრებებს აერთიანებს. მიზანშეწონილია, ისტორიულ ჭრილში განვიხილოთ ამ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ფენომენის გენეზისი, რომელიც ორგანულადაა დაკავშირებული ოსმალეთის იმპერიის ისტორიასთან. დაკავშირებული და არა გაიგივებული.

ისტორიულად ოსმალური სამხედრო პროპაგანდის იდეოლოგიური საფუძვლები ოთხი ძირითადი მიმდინარეობით იყო წარმოდგენილი - ოსმანიზმი, ისლამიზმი, ვესტერნიზმი და ახლად ჩასახული პანთურქიზმი.

1912-1913 წლების ბალკანეთის ომებში განცდილმა მარცხმა პანთურქიზმის შემდგომ განვითარებას შეუწყო ხელი. ბალკანური ომების შედეგად ოსმალთ იმპერიამ თავისი ევროპული ტერიტორიების უდიდესი ნაწილი დაკარგა, პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამ კი, ნათლად აჩვენა, რომ იმპერიაში მცხოვრები ხალხებისათვის არცოსმანიზმის და, მითუმეტეს, არცისლამიზმის იდეოლოგია ნამდვილად აღარ წარმოადგენდნენ მომხიბლავ მოძღვრებებს. ამ მომენტიდან დაწყებული, საზოგადოებაში მწიფდება თურქიზმის იდეა, რომელსაც უნდა გაემლიერებინა სახელმწიფო და გაეზარდა თურქთა ეროვნული თვითშეგნება. ისლამიზმი საერთო ისლამური სახელმწიფოს - მსოფლიო სასულთნოსა და სახალიფოს შექმნისკენ მოუწოდებდა ყველა მუსლიმანს, პანთურქიზმი კი, თურქი ხალხების აღორძინებას ისახავდა მიზნად. მოგვიანებით პანთურქიზმისაგან კიდევ ერთი მიმდინარეობა - პანთურანიზმი წარმოიშვა, საოცნებო დიდი თურანის შექმნის იდეოლოგია. ძალიან მარტივად რომ ვთქვათ, თურანიზმი (პანთურანიზმი) - იდეურ-პოლიტიკური მიმდინარეობაა, რომლის მთავარ ამოცანასაც თურანული ხალხების გაერთიანება წარმოადგენს. ცნება „პანთურანიზმი“ უფრო ვრცელია, ვიდრე „პანთურქიზმი“, იმდენად, რამდენადაც ეს უკანასკნელი ორიენტირებულია მხოლოდ თურქულ ეთნოსზე, მაშინ როდესაც პირველი - „პანთურანიზმი“, პოლიტიკური ინტეგრაციის სუბიექტებად ყველა თურანულ ხალხს განიხილავს. გასაგებად რომ ვთქვათ, დიდი თურანი - თურქთა ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის გეოპოლიტიკური იდეაა.

პანთურანიზმის კონცეფცია თურქულენოვანი და თურქული წარმომავლობის ხალხების ეროვნული და სახელმწიფოებრივი გაერთიანების შექმნას ისახავდა მიზნად, რომელიც ბალკანეთიდან ლამის წყნარ ოკეანემდე იქნებოდა გადაჭიმული. ამ ზესახელმწიფოს საზღვრებს უნდა მოეცვა ყველა თურქული წარმომავლობისა და თურქულენოვანი ხალხების განსახლების არეალი, მიუხედავად მათი სახელმწიფოებრივი კუთვნილებისა და მდებარეობისა. ამ თვალსაზრისით, იგი თავიდანვე დაუპირისპირდა რუსული თვითმპყრობელობის პანსლავისტურ და იმპერიულ იდეოლოგიას. ეს დაპირისპირება კიდევ უფრო გაღრმავდა მას შემდეგ, რაც XX საუკუნის დასაწყისიდან „დიდი თურანის“ იდეებმა ოსმალთა იმპერიაში შეაღწია. აქ მას მეტად ნოყიერი ნიადაგი დახვდა შემდგომი განვითარებისათვის. განსაკუთრებით დიდი ენთუზიაზმით აიტაცეს იგი ოსმალთა იმპერიის პროგრესულად განწყობილი ოფიცრებისა და ინტელიგენციის წრეში.

ამავე დროს, თითქოს პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ თურანიზმის იდეოლოგიის განვითარება-ამუშავება, არა თურქულ და თურქულენოვან სამყაროს, არამედ დასავლეთევროპულ ძალებს, და პირველ რიგში გერმანელ იმპერიალისტებს მიეწერებათ. და ეს გასაგებიცაა - XIX საუკუნის ბოლოდან მსოფლიო პოლიტიკურ რუკაზე ძალთა ბალანსი ირღვევა, დიდ ავანსცენაზე ახალი ძალები და ახალი პოლიტიკური მოთამაშეები გამოდიან. აქ პირველ რიგში იმპერიალისტებზე, 1871 წელს შექმნილ ახალგაზრდა გერმანულ სახელმწიფოსა და II რაიხზეა საუბარი, იმ იმპერიაზე, რომელიც ახლა იკრებდა ძალებს და დიდი ნახტომისათვის ემზადებოდა. თურქებზე მანიპულაციების გზით ეს ძალები დაინტერესებულნი იყვნენ

ბრიტანული ფაქტორის დასუსტებაზე, პანსლავიზმის ნეიტრალიზაციასა და ცარისტული რუსეთის იმპერიის ზეგავლენის ჩახშობაზე, რომელსაც XIX საუკუნეში, „დიდი თამაშის“ დროს ჰქონდა ადგილი. საერთო ჯამში, XX საუკუნის დასაწყისიდან გერმანიის ახალგაზრდა იმპერიის სტრატეგიულ მიზანს ოსმალთა იმპერიის დაპირისპირება წარმოადგენდა ანტანტის ქვეყნებთან. აქ პირველ რიგში დიდ ბრიტანეთსა და რუსეთის იმპერიებზეა საუბარი. ბოლოს და ბოლოს, მრავალმხრივი და დაჟინებული მუშაობის შედეგად გერმანელებმა მიზანს მიაღწიეს. ოსმალთა იმპერიამ I მსოფლიო ომში გერმანიის მხარე დაიკავა, იგი ცენტრალურ სახელმწიფოთა სამხედრო ბლოკში - „ოთხთა კავშირში“ გაერთიანდა.

მეთოდი

აღნიშნული საკითხის შესწავლა ეფუძნება ისტორიული წყაროებისა და სამეცნიერო კვლევების შედეგების განზოგადებისა და შედარებითი ანალიზის მეთოდს. მოპოვებული მონაცემების შეკრება-შეჯერების ანალიზის საფუძველზე გამოტანილია შესაბამისი დასკვნები.

შედეგები

1. თურანიზმი მხარდაჭერილ იქნა გერმანელი იდეოლოგების მიერ, როგორც პანსლავიზმის საპირწონე და ცარისტული რუსეთის აგრესიული ექსპანსიონისტური პოლიტიკის კარგი გამანეიტრალებელი საშუალება სამხრეთის მიმართულებაზე. და ეს გასაგებიცაა - განსაკუთრებით დიდი ენთუზიაზმით თურანული იდეოლოგია სწორედ ოსმალთა იმპერიის პროგერმანულად განწყობილმა სამხედრო ელიტამ აიტაცა. საბოლოოდ, მრავალმხრივი და დაჟინებული მუშაობის შედეგად გერმანელებმა მიზანს მიაღწიეს. ოსმალთა იმპერიამ I მსოფლიო ომში გერმანიის მხარე დაიკავა, იგი ცენტრალურ სახელმწიფოთა სამხედრო ბლოკში - „ოთხთა კავშირში“ გაერთიანდა.

2. პირველი ქვეყანა, რომელმაც დოქტრინალურად დაიწყო პანთურქიზმის პრობლემების დამუშავება, რუსეთის ცარისტული იმპერია იყო.

მსჯელობა

თურქიზმის იდეის ფორმირება პირდაპირაა დაკავშირებული ოსმალურ და რუსულ იმპერიებში მცხოვრები თურქული მოდემის ხალხების ბედთან. ფაქტია, რომ XIX საუკუნის ბოლოდან მოყოლებული, ოსმალთა იმპერიის კრიზისმა მრავალ დაინტერესებულ პოლიტიკოსსა და მეცნიერს გაუჩინა სურვილი, საკუთარი იდეოლოგია შეემუშავებინა, რომელიც სახელმწიფოს გააძლიერებდა. ერთ-ერთი ასეთი იდეოლოგია პანთურქიზმი იყო. პანთურქიზმი, როგორც იდეოლოგია, XIX საუკუნის ბოლოს ჩაისახა რუსეთის იმპერიაში, რომელიც შემდეგ ოსმალთა იმპერიაშიც გავრცელდა, „ახალგაზრდა თურქთა“ მმართველობის პერიოდში კი, იგი სახელმწიფო იდეოლოგიად იქცა. პანთურქიზმი შეგვიძლია დავახასიათოთ, როგორც იდეოლოგიურ-პოლიტიკური მიმდინარეობა, რომლის მიზანსაც ევრაზიის თურქული მოდემის ხალხების ყოველმხრივი ინტეგრაცია და ერთიანი თურქული სახელმწიფოს შექმნა წარმოადგენდა (Васильева, 2013).

ამ იდეოლოგიას თეორიული საფუძვლები ვოლგისპირეთისა და ყირიმის მუსლიმანმა (თათარმა) ინტელექტუალებმა ჩაუყარეს ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს. მათ შორის გამოვყოფდით ყირიმელ თათარ განმანათლებელს, პოლიტიკოსსა და პუბლიცისტს, ისმაილ გასპრელს (გასპირალი, Гаспринский) (1851-1914), სიმბირსკელ თათარ განმანათლებელს, იუსუფ აქჩურასა (1876-1935) და აზერბაიჯანელ ინტელექტუალსა და ამიერკავკასიის მუსლიმანთა შეიხ-ულ-ისლამს, ალი ჰუსეინ-ზადეს (1864-1949). საერთო ჯამში, მათ მოძღვრებებში თურქული წარმომავლობის ხალხების ერთიანობის იდეა იყო წამოყენებული.

ოსმალთა იმპერიაში პანთურქისტული იდეოლოგიის პოპულარიზაცია-გავრცელებისათვის ცნობილი თათარი განმანათლებლის, იუსუფ აქჩურას (1876-1935წ.წ.) მიერ 1911 წლის ივნისში დაარსდა ორგანიზაცია “Türk Ocağı” (თურქული კერა), რომლის ბეჭდვითი ორგანო ჟურნალი “Türk Yurdu” (თურქთა სამშობლო) გახდა. (Тагиров, 1996) ბალკანური ომების წინ სწორედ ეს ორგანიზაცია იქცა ოსმალთა იმპერიაში ნაციონალური იდეების პროპაგანდის წარმოების ძირითად წყაროდ. 1914 წელს, ცნობილი თურქი პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწე, მეჰმედ ზია გოკალფი (Mehmed Ziya Gökalp) (1876-1924წ.წ.) გამოქვეყნებულ სტატიაში წერდა: „როდესაც ერი უბედურებასანსერიოზულწინააღმდეგობასგადააწყდება, ინდივიდუალობა ქრება და იგი საზოგადოებაში იხსნება. ასეთ დროს თითოეულის სულში მხოლოდ ნაციონალური ერთიანობის იდეა ცოცხლობს. ნაციონალური იდეების გარეშე ერი ქრება, ნაციონალური იდეების მატარებელი ერი კი, ყოველთვის აღორძინდება, მაშინაც კი, თუ იგი პოლიტიკურად უკვე მკვდარია”. (Ромахина, 2014) როგორც იერუსალიმის ებრაული უნივერსიტეტის პოლიტიკურ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი იაკობ ლანდაუ (Jakob Landau) აღნიშნავს, „თურქული კერის” ოფიციალურ მიზანს წარმოადგენდა: „ოსმალეთის მოქალაქეთა ეროვნული განათლებისათვის მუშაობის წარმოება, მათი ინტელექტუალური, სოციალური და ცხოვრების ეკონომიკური დონის ამაღლება, თურქული ენისა და ერის სრულყოფა”. (Landau, 1995: 41-42). ამ ამოცანის შესასრულებლად „თურქული კერა” მთელს ქვეყანაში ახალი ფილიალების გახსნას იწყებს. მალე ასეთი ფილიალები ოსმალთა იმპერიის ყველა ქალაქში, დასახლებასა და დიდ სოფლებში გაჩნდა, აგრეთვე სკოლებსა და საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში. თუ 1914 წელს ოსმალთა იმპერიაში 16 „კერა” არსებობდა, სადაც 3000 წევრი იყო გაერთიანებული, უკვე 1920 წლისათვის მათმარაოდენობამ 30 ათასს მიაღწია. ამ „კერების” მუშაობა მოიცავდა საგანმანათლებლო მუშაობის გაშლას, ლიტერატურული სადამოების გამართვას, ლექციების კითხვას, წიგნებისა და სხვადასხვა პუბლიკაციების გამოცემას და მრავალ სხვა ღონისძიებას. ამრიგად, „თურქული კერები” იმ ახალ ინსტიტუტებად იქცნენ, რომლებიც უბრალო თურქი ხალხის იდეოლოგიურ ინტერპელაციას უწყობდნენ ხელს. ზუსტად ამ „კერების” მეშვეობით გააცნობიერეს პირველად თურქებმა თურქული ერთიანობის იდეები ერთის მხრივ პანთურქიზმის პრინციპების აღიარებით, და მეორეს მხრივ, თავადვე იქცნენ ამ იდეოლოგიის მატარებელ დამოუკიდებელ სუბიექტებად. თავდაპირველად პანთურქიზმი მილიტა-

რისტულად განწყობილი ახალგაზრდული დაჯგუფებების მთავარ იდეოლოგიას წარმოადგენდა. ასე წარმოიქმნა ორგანიზაცია “Türk Gücü” (თურქთა ძალა), რომელიც ახალგაზრდობის ცხოვრების ჯანსაღ წესსა და ფიზიკურ ძალას უწევდა პროპაგანდას. ჟურნალ “Türk Yurdu”-ში სტატია დაიბეჭდა, რომელიც შემდეგი სიტყვებით იწყებოდა: „ჩვენმა ხალხმა უნდა იცოცხლოს! ამისთვის კი თურქებს ძალა სჭირდებათ. სიცოცხლე - ბრძოლაა, ფიზიკური ძალა კი - თვითგადარჩენის საფუძველი”. (Ромахина, 2014)

„თურქული კერების” გარდა სხვა პანთურქისტული ორგანიზაციებიც შეიქმნა: თურქული სამეცნიერო საზოგადოება, რომელიც მეცნიერებისა და ხელოვნების აკადემიის ფუნქციებს ასრულებდა, მიზნად კი თურქული საზოგადოების განათლებას ისახავდა; აგრეთვე „თურქული სამშობლო” - სტუდენტური ორგანიზაცია, რომელსაც თავისი ფილიალები ჰქონდა შვეიცარიაში, გერმანიაში და საფრანგეთში. მოგვიანებით იგი „თურქულ კერას” შეუერთდა. ამ ორგანიზაციების წევრებს წარმოადგენდნენ პანთურქიზმის ისეთი ცნობილი წარმომადგენლები, როგორებიც იყვნენ იუსუფ აქჩურა, აჰმედ ადაევი, ომარ სეიფუტდინი, მეჰმედ ფუატ კეპრულუ, ალი ჰუსეინ-ზადე, მეჰმედ ემინ იურდაკუკლი, ზია გოკალფი და სხვ. თუმცა, აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ორგანიზაციებს უფრო ელიტარული კლუბების ხასიათი ჰქონდა და თავის წრეში უბრალო ხალხს ძნელად იღებდნენ, ისე როგორც ეს „თურქული კერების” პრაქტიკაში იყო მიღებული. პანთურქიზმის განვითარებისა და გავრცელების ერთ-ერთ ძირითად მიზეზს მისი პოპულარობა წარმოადგენდა, განსაკუთრებით ახალგაზრდობაში. ამავდროს, პანთურქიზმის ოსმალთა იმპერიაში შეღწევით აქტიური მუშაობა დაიწყო მისი მომხრეების მოსაზიდად. სწორედ ამიტომაც კეთდებოდა აქცენტები ახალგაზრდობაზე, რადგან პანთურქიზმის იდეოლოგიების უმეტესობა (ა. ჰუსეინ-ზადე, ი. აქჩურა და სხვ.) ოსმალეთის იმპერიის უმაღლეს სასწავლებლებში მუშაობდნენ მასწავლებლებად, სადაც თურქ ახალგაზრდობას პანთურქისტული სულისკვეთებით ზრდიდნენ.

თავის ნაშრომში „Турция и пантуранизм”, ზარეჟანდი აღნიშნავს, რომ „თურქულმა კერებმა” განსაკუთრებით გაძლიერებული მუშაობა ღვთისმეტყველური ინსტიტუტების - „სოფტების” სტუდენტებს შორის გაშალეს. ამ პროპაგანდის გამოისობით, „სოფტები”, რომლებიც სულთან აბდულ ჰამიდ II-ის მმართველობის დროს პანისლამიზმის თავგადაკლულ დამცველებს წარმოადგენდნენ, ნელ-ნელა პანთურანიზმის იდეოლოგიისაკენ გადაიხარნენ, რომელმაც ამავე „სოფტების” მეშვეობით გავლენები გაზარდეს სასულიერო მოღვაწეებზე, შემდეგ კი, უბრალო ხალხზეც. (Налбандян, 1991: 76) ამ წიგნის რედაქტორი ცნობილი რუსი მეცნიერი, იურისტი, ისტორიკოსი და დიპლომატი, რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს დეპარტამენტის დირექტორი, ანდრეი მანდელშტამია, რომლის ხანგრძლივმა დიპლომატიურმა სამსახურმა ოსმალთა იმპერიაში და მისმა აკადემიურმა ცენზმა მნიშვნელოვნად განაპირობა აღნიშნული წიგნის დიდი წარმატება.

პანთურქიზმის განვითარებაზე დიდი გავლენა მისი იდეოლოგიების პუბლიცისტურმა მოღვაწეობამ მოახდინა. პანთურანიზმის გენეზისის პირ-

ველი ეტაპი ისმაილ გასპრელის სახელსა და მის მიერ გამოცემულ ჟურნალ „თარჯიმანს“ უკავშირდება. თავდაპირველად (1883წ.) „თარჯიმანი“ 300-იანი ტირაჟით გამოდიოდა, 1903 წლის ოქტომბრიდან - კვირაში ორჯერ, ხოლო 1912 წლიდან - ყოველდღიურად. ცალკეულ შემთხვევებში კონსტანტინოპოლში გამომავალი ჟურნალის ტირაჟი 12-15 ათასს აღწევდა. იაკობ ლანდაუს მიხედვით კი, 1900 წლისათვის ჟურნალ „თარჯიმანის“ ტირაჟმა 6 ათასი ეკვივალარი შეადგინა. (Васильева, 2013)

ამ მრავალმხრივი და ინტენსიური მუშაობის შედეგად, I მსოფლიო ომის წინ პანთურანიზმის იდეოლოგიამ მკვეთრად განსაზღვრული პოლიტიკური ელფერი შეიძინა. „დიდი თურანის“ შექმნის დასახული პროექტი კი, I მსოფლიო ომის საწყის ეტაპზე, 1914 წლის შემოდგომაზე იქნა გაჟღერებული ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო მინისტრის, გენერალ ისმაილ ენვერ ფაშასა და იმპერიის მმართველი იტიჰადისტთა პარტიის სხვა ლიდერების მიერ, როდესაც აღმოსავლეთ ანატოლიაში გაშლილი ოსმალთა მე-3 არმია რუსეთის კავკასიის არმიის წინააღმდეგ შეტევითი ოპერაციის დასაწყებად ემზადებოდა: „ჩვენი ჩართვა მსოფლიო ომში ადასტურებს ჩვენი ნაციონალური იდეალებისადმი ერთგულებას. ჩვენი ერისა და ხალხის იდეალი მოითხოვს მოსკოვიტი მტრების განადგურებას, რათა ჩვენი იმპერიისათვის მოვიპოვოთ ბუნებრივი საზღვრები, რომელშიც ჩვენი რასის ყველა შტო იქნება ჩართული“ - აცხადებდა მაშინ იმპერიის სამხედრო მინისტრი. (Cox and Eibner, 1980: 198).

ნათელია, რომ „დიდი თურანის“ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური პროექტის რეალიზაცია კავკასიიდან უნდა დაწყებულიყო. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასია არანაირად არ განეკუთვნებოდა თურქულ, ან თუნდაც უპირატესად თურქულ რეგიონს, თავისი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდებარეობის გამო, მან თავიდანვე მიიპყრო პანთურქისტთა და პირადად ენვერ ფაშას ყურადღება. ამ თვალსაზრისით კავკასია „დიდი თურანის“ გეგმის ხერხემალს წარმოადგენდა, რომელსაც შემაერთებელი ხიდის როლი უნდა ეთამაშა ანატოლიასა და ცენტრალურ აზიას შორის. აქედან გამომდინარე, I მსოფლიო ომის დაწყებისთანავე „კავკასიის განთავისუფლებისათვის“ შემუშავებული სამხედრო ოპერაციების გეგმების შედგენა ოსმალთა იმპერიის გენშტაბის პრიორიტეტად იქნა დასახული. მეტად ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ ამ მომენტისათვის კავკასიაში გაშლილი ოსმალთა მე-3 არმიის სარდალი, გენერალი აჰმედ იზეთ ფაშა გადაყენებულ იქნა დაკავებული თანამდებობიდან, სარდლობა კი, უშუალოდ იმპერიის სამხედრო მინისტრმა, ისმაილ ენვერ ფაშამ ჩაიბარა.

მალე ამ იდეის არსებობის შესახებ გერმანელი სამხედროებისთვისაც გახდა ცნობილი. პრინსტონის უნივერსიტეტის დოქტორის, ახლო აღმოსავლეთისა და საერთაშორისო ურთიერთობების პრობლემათა მკვლევარის, პროფესორ შუჰნაზ ილმაზის (Şuhnaz Yilmaz) მიხედვით, მოგვიანებით, გენერალი ოტო ლიმან ფონ სანდერსი (Otto Liman von Sanders), გერმანიის სამხედრო მისიის ხელმძღვანელი ოსმალეთის იმპერიაში და მთავარი სამხედრო ინსპექტორი, თავის მემუარებში წერდა: „ენვერი კავკასიასთან დაკავშირებით თავისი გეგმების შესახებ მესაუბრებოდა. საუბრის ბოლოს

კი გრანდიოზული და მეტად უცნაური იდეა გამანდო. კავკასიის შემდეგ იგი აღმოსავლეთით წასვლას და ავღანეთისა და ინდოეთის დაპყრობას აპირებდა”. (Yilmaz, 1999: 47). ენვერ ფაშას მხრიდან თურანული იდეისადმი ერთგულებას გენერალი ფრიდრიხ ფრაიერ კრეს ფონ კრეზენშტაინიც (Friedrich Freiherr Kressenstein) ადასტურებს, 1918 წლის ივნისიდან გერმანიის საოკუპაციო ჯარების სარდალი და გერმანული დიპლომატიური მისიის ხელმძღვანელი საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში: „1918 წლის ბოლოს თურქეთში ე.წ. თურანიზმი - რელიგიურ-დინასტიური პანისლამიზმის საპირისპირო, სისხლისადარასობრივი პრობლემა, რომელიც აქამდე მხოლოდ აკადემიურ ჩარჩოებში მიმდინარეობდა - რეალური პოლიტიკის სტადიაში შევიდა. ეს იყო ენვერ ფაშა, რომელიც დესპოტური იდეების განხორციელების დასაცავად გამოდიოდა. მას სურდა თურქული მოდგმა, რომელიც რასით და სისხლით ერთმანეთთან იყო დაკავშირებული, ასევე პოლიტიკურად დაეკავშირებინა და ადრეული ოსმალეთის მრავალეროვანი სახელმწიფოს საპირისპიროდ, შეექმნა დიდი თურქული ეროვნული სახელმწიფო. მას თვალწინ ედგა ყირიმში, ვოლგისპირეთში, კავკასიაში და რუსულ და სპარსულ აზერბაიჯანში მცხოვრები თათრების და უპირველეს ყოვლისა კასპიისა და არალის ზღვებს შორის მცხოვრები თურქულ-თათრული ერების გაერთიანება. გარდა იდეალური მოტივებისა, ენვერი თავისი თურანული იდეების პროპაგანდის დროს, ექვგარეშეა, რეალისტური, პრაქტიკული თვალსაზრისითაც ხელმძღვანელობდა”. (von Kressenstein, 1943: 9). იგივეს აღნიშნავდა გერმანიის საიმპერატორო ჯარების გენერალური შტაბის უფროსი, გენერალი ერიხ ლუდენდორფიც (Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff). თავდაპირველად ლუდენდორფი მაინცდამაინც დიდ ინტერესს არ იჩენდა იტიჰადისტთა ჩანაფიქრსა და თურქეთის თურანული გაფართოების პროექტზე, შესაბამისად - არც დაბრკოლებებს ქმნიდა ამისათვის. პირიქით, ამ პროცესების განვითარებიდან იგი გერმანიისათვის გარკვეულ სარგებელსაც მოელოდა. ეს სარგებელი, პირველ რიგში, გერმანული გავლენის სფეროების გაფართოებაში გამოიხატებოდა აღმოსავლეთის მიმართულებაზე. 1918 წლის 15 მარტს ლუდენდორფი შემდეგი შინაარსის დეპეშას უგზავნის კონსტანტინოპოლში გენერალ ჰანს ფონ სექტს (Hans von Seeckt), ოსმალა იმპერიის გენერალური შტაბის უფროსს: „თურქული შენამენის მთავარი არსი აღმოსავლეთში უნდა ვეძებოთ. აქ მოხერხებული თურქული დიპლომატიისათვის ნიადაგის მოპოვების შესაძლებლობის გვერდით, არსებობს ასევე გავლენის სფეროს შექმნის შანსი ცენტრალურ აზიაში”. (von Kressenstein, 1943: 10).

„დიდი თურანის” შექმნის მეორე პროტაგონისტი, გენერალი ჰალილ ფაშა ქუთი, ასევე სრულად იზიარებდა ენვერ ფაშას თურანულ იდეებს, თუმცა, განსხვავებულად წარმოედგინა ამ იდეების განხორციელების თანმიმდევრობა. გერმანელ პოლკოვნიკს, ერნესტ ფარაესენს, რომელიც ერთ დროს მსახურობდა ჰალილ ფაშასთან, „ბერლინერ ტაგებლატში” დაბეჭდა თავისი მოგონებანი. აი, რას წერს ხსენებული პოლკოვნიკი:

„ჰალილ ფაშას უფრო მეტად ეინტერესებოდა აღმოსავლეთის პოლიტიკა, ვიდრე სამხედრო საკითხი. მას წინ მუდამ ედო ინგლისური

რუკა, რომელიც ეპოვა კუტ ელ ამარის გამარჯვების დროს, გენერალ თაუნშენდის ქალაქებში. კარგი ფრანგული ენით იგი გვიხსნიდა თავისი პანისლამისტური იმპერიის შემდეგ პროგრამას. ლურჯი მელნით ჰხაზავდა თურანის საზღვრებს, რაც არსებობდა ახალგაზრდა ოსმალთა პოეტების ქმნილებებში, მხოლოდ განხორციელებული უნდა ყოფილიყო იტტიპატელების ხელით.

მისი პროგრამის თანახმად საჭირო იყო უპირველესად შეერთება ყველა თურქული ხალხებისა. პირველ რიგში უნდა დაპყრობილიყო თურქესტანი, თურქული იმპერიის აკვანი. შემდეგ უნდა კავშირი დაეჭირათ ციმბირელ იაკუტებთან, რომელთაც ჰალილ ფაშა სთვლიდა აღმოსავლეთის ნაპირის ავანგარდად. შემდეგ ამ კავშირში უნდა შეეყვანათ კავკასიის თათრები, რომლებიც თურქებთან ერთი ტომისანი არიან. კავკასიის ეროვნულ უმცირესობათ, რომელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი სომხები და ქართველები არიან, უნდა მიეღოთ ქვეშევრდომობა ან საკუთარი ნებით, ან ძალადობით. ამის წყალობით, „სომხეთის საკითხი“ მიუახლოვდა თავის გადაჭრას. საკითხის ამ შეუბრალებელი გადაწყვეტით სომხობა იჟლიტებოდა როგორც ტომი. ქართველებიც იმავე ბედისწერის შიშით მიეშურნენ გერმანელების კალთაში და გერმანიის იმპერიამ ოფიციალურად თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო ქართველობა.

ჰალილ ფაშას პროგრამის თანახმად, როცა დრო მოვიდოდა, ქართველები, შემორტყმული თურქებითა და თათრებით, უნდა ჩა_ვარდნილიყვნენ თურქული ძალაუფლების ხელში. ამ პროგრამის განსა_ხორციელებლად გადამჭრელი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო ბათომის აღება, რომელიც გადაეცათ თურქებს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ძალით. თურქულ იმპერიას დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა ავღანისტანსა და სპარსეთში. ეგონათ, რომ რადგან ავღანელები სუნიტები არიან, დიდი სიმპატია ექნებოდა ოსმალეთისა. მეფის მემკვიდრე უნდა აღზრდილიყო თურქულ ყაიდაზე.

ოსმალეთის საჭირო მოთხოვნილება იყო აგრეთვე სპარსეთის ყველაზე მდიდარი პროვინციის - აზერბეიჯანის შეერთება. სპარსეთის დანარჩენ ნაწილებს დიდად არ აფასებდა. არაბეთის საკითხში ახალგაზრდა თურქები სახვადასხვა თვალსაზრისზე იდგნენ. იმ დროს როცა ჰალილ ფაშა იცავდა პანთურქულ თვალსაზრისს, ენვერ ფაშა ხელოვნურად ასრულებდა პან-ისლამურ როლს. იგი არაბეთს სთვლიდა ხელსაყრელ მასალად მოლაპარაკებების საქმეში. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ინგლისი წინააღმდეგობას არ გაუწევდა ოსმალეთს დაეპყრო თურქესტანი, ამის სანაცვლოდ კი შესთავაზებდა ინგლისს არაბეთს, როგორც ხიდს ეგვიპტესა და ინდოეთს შორის.

ამ პროპაგანდისტებს დიდი გავლენა ჰქონდათ კავკასიის გულუბრ-ყვილო მაჰმადიან მთიელებზე, რომლებიც იღებდნენ მათ როგორც წინასწარმეტყველის წმინდა წარმომადგენლებს. არაბული დიდი იმპერიის აღორძინებას თურქული ხალიფატის ჰეგემონიის ქვეშ და თურქულ-თათრული ტერიტორიების შეერთებას ოსმალეთი უნდა გადაექცია ურყევლად დიდ სახელმწიფოდ აზიაში. ამ სახელმწიფოს გავლენა გავრცელდებოდა აფრიკამდე მაჰმადიანების დახმარებით. (გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1920:794)

ასეა თუ ისეა, ფაქტია, რომ, იდეოლოგიური დაპირისპირების თვალსაზრისით, თურანიზმი მხარდაჭერილ იქნა გერმანელი იდეოლოგების მიერ, როგორც პანსლავიზმის საპირწონე და ცარისტული რუსეთის აგრესიული ექსპანსიონისტური პოლიტიკის კარგი გამანეიტრალებელი საშუალება სამხრეთის მიმართულეზაზე. და ეს გასაგებიცაა - განსაკუთრებით დიდი ენთუზიაზმით თურანული იდეოლოგია სწორედ ოსმალთა იმპერიის პროგრესმანულად განწყობილმა სამხედრო ელიტამ აიტაცა. ხოლო პირველი ქვეყანა, რომელმაც დოქტრინალურად დაიწყო პანთურქიზმის პრობლემების დამუშავება, ისევე რუსეთის ცარისტული იმპერია იყო.

თუ რუსეთის ისტორიას გადავხედავთ, დავინახავთ, რომ რუსული სამეფოსა და იმპერიის მუსულმანურ სამყაროში შეღწევა, მთელი სამი საუკუნის განმავლობაში - XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან XIX საუკუნის ბოლომდე მიმდინარეობდა, რომლის შედეგადაც იმპერიის შემადგენლობაში დაახლოებით 18 მილიონი მუსლიმი შევიდა. ეს იყო ძირითადად ვოლგისპირეთის, ყირიმის, შუა აზიისა და კავკასიის მუსლიმი ხალხები. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან იმპერიულმა იდეოლოგიამ კურსი რუსებთან უცხოტომელ - „ინოროდცებთან“ „დაახლოების“, „შერწყმის“ და „ერთიანი“ სახელმწიფოს შექმნაზე აიღო. რეალურად კი, ეს იყო საყოველთაო „რუსიფიკაციის“ იდეოლოგია, რომელიც იმპერიის მოსახლეობის ადმინისტრაციულ, სოციალურ და კულტურულ გაერთიანებას, მის სრულ უნიფიკაციას ნიშნავდა. რუსიფიკატორული პოლიტიკის მიზანი იმპერიის არარუსი მოსახლეობის დამორჩილება, იმპერიული რეჟიმისადმი ლოიალობისა და რუსთ ხელმწიფისადმი ერთგულქვეშევრდომული სულისკვეთების მიღწევა-დამკვიდრება იყო. რუსიფიკაცია უცხოტომელთა ეთნიკურად რუსად ქცევაზე მეტად არარუსთა მიერ იმპერიის ფასეულობებისა და ნორმების მიღება-გათავისებას, იმპერიის პრინციპებისა და ცხოვრების დადგენილი წესებისადმი შეგუებას, მენტალურად რუსობას, „რუსულად ფიქრს, ლაპარაკსა და აზროვნებას“ გულისხმობდა. (ჯანელიძე, 2013:143-144)

„ერთიანი რუსეთის“ შექმნის პროექტი იმ დიდ წინააღმდეგობებს აწყდებოდა, რაც რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომთა ეთნიკური, კულტურული და რელიგიური მრავალფეროვნებით იყო გამოწვეული. ამ წინააღმდეგობის გადალახვა უნდა მომხადარიყო „ინოროდცების რუსებთან დაახლოების“ პოლიტიკის გატარებით. მთავარი როლი აქ რუს ხალხს მიეკუთვნა, რომელიც „უცხოტომელთა“ (Иноплеменников) „დამცველი და განმანათლებელი“ უნდა გამხდარიყო, მას ასევე უნდა შეეწყო ხელი „იმპერიის სხვა ნაწილებთან“ კავშირების გამყარებისათვის. (Департамент законов, 796) ასე მაგალითად, ერთი რუსი მოხელე, 1892 წელს აფხაზეთში რუსების ჩამოსახლების პროცესის შესახებ აღნიშნავდა: „...ჩვენი სახელმწიფოებრივი ამოცანები მოითხოვენ, რომ ეს მხარე არა მარტო სახელით მხოლოდ, არამედ მართლაც იქცეს მალე რუსულ მხარედ, რომ აქ მხარდაჭერილი, გაძლიერებული და დაიმედებული იყოს რუსი კაცი. ვისურვოთ ბატონებო, რომ ეს მოხდეს ჩქარა, რომ მძლავრ რუსულ მუცელში მალე მოიხარშოს მთელი აქაური სხვადასხვა ტომობრივი და სხვადასხვა ეროვანი ნარევი და რომ ეს ცა და ზღვა ნამდვილად რუსული იყოს“.

(სონლულაშვილი, 2007: 102-103).

მიუხედავად იმისა, რომ მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში რუსეთის იმპერიის თითქმის ყველა არარუს ხალხებში ეროვნული მოძრაობის აღმავლობა შეინიშნებოდა, ამ საკითხში მუსლიმთა მონაწილეობა ნულოვანი იყო. შვეიცარიული წარმოშობის გერმანელი მეცნიერი, კიოლნის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთ ევროპის დეპარტამენტის ხელმძღვანელი, პროფესორი ანდრეას კაპელერი (Andreas Kappeler), რომელიც ჩეხი მკვლევარის მიროსლავ გროხის (Miroslav Hroch) სქემას ეყრდნობა, (Hroch Miroslav, 1968) აჩვენებს რომ, რუსეთის იმპერიაში ჩართულ სხვადასხვა ხალხებში ნაციონალური მოძრაობის ხარისხი სხვადასხვა იყო. მისი აზრით, 1905 წლამდე მასიურ ნაციონალურ მოძრაობებს ადგილი ჰქონდა პოლონელებში, ფინელებში, ესტონელებში, ლატვიელებში, ლიტველებში, ქრთველებსა და სომხებში, მაგრამ არა იმპერიის მუსლიმ ხალხებში. (Каппелер, 2000: 180)

გასაგებია, რომ რუსეთის 1905 წლის რევოლუციის ფონზე, სადაც მუსლიმთა აქტივობა ფაქტიურად ნულოვანი იყო, ისინი, ქართველებთან, სომხებთან, პოლონელებთან და ებრაელებთან შედარებით, იმპერიისადმი უფრო ლოიალურ და საიმედო ქვეშევრდომებად მოიაზრებოდნენ. შესაბამისად, ამ მომენტისათვისაც კი, მუსლიმთა საკითხი მმართველ წრეებში დღის წესრიგშიც არ დამდგარა. გარდა ამისა, იმპერიის მმართველი წრეების აზრით, მუსლიმთა „გამოღვიძება“ უფრო ლოკალური ხასიათის მოვლენა იყო და მას მთელ მუსლიმურ მოსახლეობაზე დიდი გავლენა არ უნდა ჰქონოდა. ისინი ფიქრობდნენ, რომ რუსეთის მუსლიმები რელიგიური საკითხებით უფრო იყვნენ დაინტერესებულნი, ვიდრე პოლიტიკურით. (Вороньева, 1999). მაგრამ მალე აღმოჩნდა, რომ მთლად ასეც არ იყო საქმე. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მუსლიმთა ნაწილმა ნელ-ნელა გამოღვიძება დაიწყო და ვოლგისპირელმა თათრებმა ახალი იდეოლოგიის - ჯადიდიზმის პროპაგანდას მიჰყვეს ხელი. მუსლიმთა პოლიტიკური აქტივობის ზრდა მოულოდნელობად იქცა რუსეთის საზოგადოებისათვის, რომელიც თავიდან ინტერესითა და სიმპათიებითაც კი შეხვდა მათ „გამოღვიძებას“.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან პირველები, ვინც თათარ ინტელექტუალებს შორის ჯადიდიზმის იდეოლოგიის ჩასახვას მიაქცია ყურადღება, რუსი მისიონერები და თათართა სამასწავლებლო სემინარიების რუსი პედაგოგები იყვნენ. ერთის მხრივ, ისინი თითქოს სკეპტიკურად უყურებდნენ მუსლიმთა მიერ ისლამის მოდერნიზაციის მცდელობას, რადგან თვლიდნენ, რომ ისლამი და პროგრესი არათავსებადი ცნებები იყო, მაგრამ, მეორეს მხრივ, ამ მოძრაობაში მისიონერები ეროვნული იდეების გამოღვიძების წინაპირობას ხედავდნენ, რაც მათი აზრით საშიში იქნებოდა იმპერიისათვის. თავის საქმიანობაში მართლმადიდებელი მისიონერები უწმინდესი სინოდის ინსტრუქციების გარდა იმპერატორთა განკარგულებებითადამთავრობისდადგენილებებითხელმძღვანელობდნენ. წარმართთა, მუსლიმთა თუ ბუდისტთა მართლმადიდებლურ რჯულზე გადმოყვანა მათი გარუსების მიზანს ემსახურებოდა. (ჯანელიძე, 2013: 141) გარდა ნაციონალური მოძრაობებისა, რუსეთის იმპერიულ პოლიტიკაზე ზეგავლენა ევროპაში გავრცელებული ნაციონალური სახელმწიფოების გაჩენის მოდელმა მოახდინა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იტალიისა

და გერმანიის სახელმწიფოების შექმნამ ნათლად აჩვენა ეროვნული იდეის გამაერთიანებელი ძალის მნიშვნელობა. ეს კი, დიდ საფრთხედ აღიქვა რუსეთის თვითმპყრობელობამ.

მიუხედავად ყველაფრისა, პირველ ეტაპზე ამ მოვლენებს რუსული ხელისუფლების დიდი ყურადღება არ მიუქცევია. რუსეთში ძველებურად იყო გავრცელებული სტერეოტიპი მუსლიმური სამყაროს „ჩაკეტილობის“ შესახებ, რომლისთვისაც ეროვნული იდეები უცხო იყო. იმპერიის ხელისუფალნი იმედოვნებდნენ, რომ „თათართა“ ჩართვა „ერთიან“ რუსულ სახელმწიფოში, ე.ი. მათი ასიმილაცია და გარუსება ადვილად მოხდებოდა, საჭირო იყო მხოლოდ მათი მართლმადიდებლებად მოქცევა, მისიონერთა მუშაობის გაძლიერება. თუმცა, რუსეთის მუსლიმი მოსახლეობის კულტურული თავისებურებებიდან გამომდინარე, ეს პროცესები იმპერიისათვის საკმაოდ რთული აღმოჩნდა.

ფაქტია, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული, ისლამი და მუსლიმური კულტურა რუსული იმპერიული დისკურსის საგანი შეიქმნა. „ისლამური სამყარო“, რომელიც ძირითადად რელიგიური და ევროცენტრისტული თვალსაზრისით განიხილებოდა, „ჩაკეტილ“, „უნდო“ და „ფანატიკურ“ სამყაროდ იქნა აღქმული, მისი იდეოლოგია კი, მტრულ იდეოლოგიად. ამ თვალსაზრისის მიხედვით, ისლამის დოგმატები არ შეესაბამებოდა სახელმწიფოებრივი იდეოლოგიის ძირითად დოგმატებს და ამავე დროს იმ ევროპული ცივილიზაციის საფუძვლებს ეწინააღმდეგებოდა, რომლის წარმომადგენლადაც თვლიდა თავის თავს თავად რუსეთი. (Воробьева, 1999)

რუსული ხელისუფლება მხოლოდ მაშინ დაინტერესდა ამ საკითხით, როდესაც ჯადიდიზმმა თანდათანობით პოლიტიკური შტრიხები შეიძინა. ყველაფერ ამას XX საუკუნის დასაწყისიდან ჰქონდა ადგილი, როდესაც რუსეთში „რევოლუციურისიტუაციამომწიფდა“. ამ პროცესებმა კი, იმპერიის თითქმის ყველა ხალხებისა და ეთნოსების პოლიტიზირებას შეუწყო ხელი. მუსლიმთა ყველაზე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ორგანიზაციად პარტია „Иттифак-аль-მუსლიმინ“ (მუსლიმთა კავშირი) ჩამოყალიბდა, რომელიც ჯადიდების ლიბერალური ფრთის წარმომადგენლებმა შექმნეს. პარტიის პროგრამა ერთმანეთში აერთიანებდა კადეტთა პარტიის ლოზუნგებს და მუსლიმურ რელიგიურ-კულტურულ მოთხოვნებს. გატარებული მუშაობის შედეგად, რუსეთის მუსლიმებმა იმას მიაღწიეს, რომ მათი წარმომადგენლები სახელმწიფო დუმის წევრებადაც აირჩიეს, სადაც ისინი განსაკუთრებულ მუსლიმურ ფრაქციაში გაერთიანდნენ. ამ ფრაქციის დეპუტაციის იდეოლოგია პარტია „Иттифак-аль-მუსლიმინ“-ის პლატფორმაზე იდგა.

ამ ეტაპზე იმპერიამ ჯადიდი განმანათლებლების მოღვაწეობაზე მეთვალყურეობის გაძლიერება დაისახა მიზნად და იმპერიის უსაფრთხოებისათვის გარკვეული ზომების გატარებაც იქნა მოთხოვნილი. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა თურქესტანის საქმეთა სამმართველოს კანცელარიის უფროსის წერილი შინაგან საქმეთა სამინისტროს. ეს საარქივო დოკუმენტი უზბეკეთის მეცნიერებათა აკადემიის ლიტერატურის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომლის, შერილ ტურდიევის მიერ

იქნა მოპოვებული. ამ დოკუმენტს სრულად მოვიყვანთ ორიგინალში, ასე უფრო კარგად გავერკვევით საქმის ვითარებაში.

Управляющий Канцелярией Туркестанского. „Секретно”

Министерство Внутренних Дел. Копия

Департамент Полиции. Совершенно секретно

По 3 Делопроизводству. 31 Декабря 1900 года.

№13444.

Господину Губернатору.

Из имеющихся в Департаменте Полиции сведений усматривается, что за последнее время в татарской литературе замечаются совершенно новые веяния, грозящие расшатать весь многовековой уклад жизни свыше 14-ти миллионного мусульманского населения русского государства и дающие возможность предполагать о готовящемся в жизни сего населения серьезном переломе.

Первоначально эти новые веяния проявились в совершенно, повидимому, невинной области нового метода обучения грамоте и вызваны были появлением, изданного в 1884 году Крымским мурзаком Исмаилом Гаспринским, учебника татарской грамоты, составленного по европейской звуковой системе, значительно облегчающей усвоение татарскими детьми татарской и арабской грамоты и сокращающей время обучения. Вскоре, благодаря означенным достоинствам, учебник Гаспринского завоевал себе среди татар все права гражданства, отодвинув на задний план мулл, в руках коих до того времени сосредоточилось обучение всего татарского населения; рядом с этим распространялись и новые прогрессистские веяния, незамедлившие превратиться в целое умственное и общественное движение, отразившееся в татарской литературе рождением двух новых течений: одного, - отстаивающего старые традиции, а другого, - служащего проводником в жизнь русского татарства новых идей прогресса и культуры.

Полемика между сторонниками этих двух течений сразу сильно обострилась и, вместе с тем, приняла национальный, общественный и культурный характер: стародумы магометанства, по большей части, муллы, выступили в защиту старых традиций с такой страстностью, какую можно объяснить лишь испытываемым ими страхом и смущением перед новым движением, грозящим отнять у них прежние влияние и силу; новометодничество понимается ими как нововерие, угрожающее отпадением от ислама и обращением в неверных, причем они помышляют даже о привлечении на свою сторону администрацию к делу распри с новаторами. Сторонники-же новых веяний в своих сочинениях призывают татарское население России к образованию, к приобретению практических познаний как в области ремесел и промышленности, так и в изучении иностранных языков, дабы оно было культурно и богато. При этом новаторы приглашают своих единоверцев не в единую общеобразовательную школу, т.е. русские гимназии и высшие учебные заведения, а в особые татарские расадники высшей мудрости, где европейская наука должна сочетаться с кораном

и преподаваться на татарском языке. Они указывают на необходимость осмыслить свою веру, очистив ее от суеверий и невежественных толкований мулл и укрепив свою народность, расширяя область применения родного языка в литературной научной и религиозной среде и вообще хлопотать о прогрессе, на почве ислама и тюркской народности.

Ограничатся-ли прогрессисты в своих стремлениях вышеуказанными целями, или же, победив сторонников старых традиций, пойдут далее, предпринять в настоящее время не представляется возможным, как равно нет возможности предугадать какая из двух партий останется победительницей и какие будут, с точки зрения интересов русской государственности, результаты победы. В этой последней точке зрения, старотатарщина, держащаяся старых преданий, составляющих опору их благосостояния, не может быть признана надежной, причем не более надежна и партия прогрессистов, в виду одинакового с мусульманским духовенством отчуждения ее от России. Каковы бы однако ни были результаты торжества той или другой партии, опыт и недавние события в наших средне-Азиатских владениях /Андижанское восстание/ показали, с какой осторожностью и бдительностью следует относиться ко всяким движениям и настроениям в среде мусульманского населения России и насколько важно заблаговременное и возможно полное ознакомление с такими движениями.

Признавая, в виду сего, необходимым всесторонне осветить вышеуказанное начинающееся движение как для выяснения действительного характера и конечных его целей, так и его значение в общегосударственном смысле, Департамент полиции об изложенном имеет честь сообщить Вашему Превосходительству, покорнейше прося Вас, Милостивый Государь, не отказать в распоряжении: о

1) выяснении среди мусульманского населения вверенного Вам района лиц, выступающих в татарской литературе в качестве авторов новаторских сочинений;

2) собрании подробных сведений об их личности, общественном и имущественном положении, а также связях в мусульманской среде, как равно и о том, где они получили свое образование;

3) установлении существует ли связь между сторонниками нового движения и младо-турками, и не вдохновляются ли они из Турции, или иного заграничного мусульманского центра; и

4) выяснении - где и кем основаны в пределах вверенного Вам района мусульманские школы с преподаванием по новым методам, кто состоит в них преподавателями и под чьим заведованием и контролем такие школы находятся.

О последующем благоволите, Милостивый Государь, уведомить в возможно непродолжительном времени, для доклада Господину Министру Внутренних Дел.

Подлинный за надлежащим подписом.

С подлинным верно: Делопроизводитель /подпись/. (Турдиевб 1996: 1009).

მდგომარეობა მკვეთრად იცვლება 1905 წლიდან. ეს მოვლენები რუსეთ-იაპონიის ომისა და 1905-1907 წლების რევოლუციის პერიოდს განეკუთვნება. აქ უკვე აშკარად გამოიკვეთა მუსლიმთა აქტივობის პოლიტიკური მომენტები. აქედან გამომდინარე, მუსლიმთა და პანისლამიზმის საკითხებით იმპერიის შესაბამისი სამსახურებიც დაინტერესდნენ. ამ იდეოლოგიით დაინტერესება პირველად პოლიციის დეპარტამენტმა გამოიჩინა, რომელიც პანისლამიზმად ხშირად განიხილავდა მუსლიმთა ყოველგვარ აქტივობას. მიუხედავად იმისა, რომ იმპერიის ადგილობრივი ჟანდარმერიის სამმართველოები დაუდალავად ეძებდნენ პანისლამიზმს რუსეთისა და შუა აზიის მუსლიმებს შორის, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იმპერიის სამთავრობო წრეები პანისლამიზმის არსებობის შესაძლებლობას მაინც სკეპტიკურად უყურებდნენ.

ვიატსკის საგუბერნიო ჟანდარმერიის უფროსის მოადგილის პეტერბურგში გაგზავნილ იმდროინდელ მოხსენებაში ნათქვამი იყო: „ტოკიოში გამართულ სრულიად აზიის კონგრესზე გამოცხადდა ლოზუნგი - „აზია აზიელებს“. „ახალგაზრდა თურქებმა“ იმ წამსვე მოიწვიეს თავისი კონგრესი დაგანაცხადეს, რომ თურქეთმა ენერგიული პანისლამის ტური აგიტაცია უნდა დაიწყო იმ ქვეყნებში, რომლებშიც მუსლიმები ცხოვრობენ. სახელდობრ - რუსეთში, სპარსეთში, ინდოეთში, ეგვიპტეში. და არა კულტურულ-საგანმანათლებლო, არამედ წმინდათ საბრძოლო, რისთვისაც უნდა დაიწყოს ისლამური ქვეყნების გაერთიანება თურქეთის ეგიდით, რომლის მიზანიც იქნება მათთვის საძულველი ქრისტიანი ევროპელების ჩაგვრის უღლის გადაგდება. ამავე კონგრესზე იქნა მიღებული გადაწყვეტილება, რომ კონსტანტინოპოლში მუსლიმური ქვეყნების ყოველწლიური კონგრესები გამართულიყო, სადაც ამ საკითხების განიხილვა მოხდებოდა. ყველგან უნდა მომხდარიყო შესაბამისი განყოფილებების შექმნა, განსაკუთრებით რუსეთში, სპარსეთსა და ინდოეთში. თუ მივიღებთ მხადველობაში იმას, რომ მუსლიმურ ჯგუფს რუსეთში რიცხოვნობად მესამე ადგილი უკავია ველიკოროსებისა და მალოროსების შემდეგ, მაშინ ნათლად იკვეთება პანისლამიზმის პროპაგანდის საშიშროება, რომელსაც შეუძლია დაანგრის რუსეთი“. (Тарасов, 2012: 435).

პეტერბურგის საპასუხო ნაბიჯებს პანისლამიზმის იდეების ეთნიკური ნიშნით გახლეჩა წარმოადგენდა. ასე უფრო ადვილად მოხდებოდა საფრთხეებზე მანიპულირება და გართულებული პროცესების მართვა. ასე იბადება თურქიზმისა და პანთურქიზმის იდეოლოგიური მონახაზების წახალისების ტენდენციები, რასაც მომძლავრებული პანისლამიზმის იდეოლოგია უნდა გაენეიტრალებინა. მეფის „ოხრანკის“ იგივე დოკუმენტები გვიჩვენებენ, რომ პეტერბურგის გარკვეული მონაწილეობით თურქიზმის დოქტრინების შემუშავებისა და ამ იდეოლოგიის წახალისებაზე მუშაობა ინტენსიურად დაიწყო, რამაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა უკვე შემდგომ, ოსმალთა იმპერიაში „ახალგაზრდა თურქთა“ 1908 წლის რევოლუციაზე. თურქესტანის ოხრანკის ორგანოები დიდ შემფოთებას გამოთქვამდნენ თათარი, თურქი, აზერბაიჯანელი, სპარსი განმანათლებლების პროგრესული მოღვაწეობის გამო ახალი საგანმანათლებლო დაწესებულებების, ლიტერატურის, თეატ-

რალური ხელოვნების დარგებში. ისინი თვლიდნენ რომ ყოველივე ეს ხელს უშლიდა რუსულ ზეგავლენასა და რუსეთის ინეტერესებს რეგიონში. ასე მაგალითად, ფერდანის სამხედრო საგუბერნატოროს ჩინოვნიკის 1909 წლის 8 ნოემბრით დათარიღებულ ერთ-ერთ საიდუმლო წერილში ხივასა და ბუხარაში მოღვაწე თათარი განმანათლებლების შესახებ, ვკითხულობთ: „ხივაში, ისევე როგორც ბუხარაში თათრები ძალიან ბევრნი არიან. მათ ურგენჩიში ახალი ტიპის ვაჟთა და ქალთა სკოლები გახსნეს. ხივის სახანოს თათრები დიდ პროპაგანდას უწევენ თავიანთ ბეჭდურ გამოცემებს. ხიველი ხალხის ენის სიახლოვე თათრულ ენასთან, საშუალებას აძლევს აქაურ ხალხებს იკითხონ თათრული გაზეთები. აქ ძალიან გავრცელებულია ორენ-ბურგული გაზეთი „Вакт“ (დრო). ამას გარდა ისინი კითხულობენ თათრულ გაზეთებს, რომლებიც რუსეთშია გამოცემული, ისეთები როგორიცაა „Иттифок“ (კავშირი), „Юлдыз“ (ვარსკვლავი), აგრეთვე სტამბოლში გამოცემულ გაზეთს - „Вахдат“. ჩემი მოხსენების ბოლოს კიდევ ერთხელ აღვნიშნავ, რომ რუსეთის სახელმწიფო აქამდე არ ზრუნავს ხივის თანამედროვე განვითარებისათვის... ამისათვის ჩვენ იქ უნდა გავხსნათ კარგი „რუსულ-ადგილობრივი სკოლები“ („Русско-туземные школы“ - ა. ჩ.). უფრო მნიშვნელოვან ამოცანას კი წარმოადგენს ხივის სახანოში და კერძოდ, ურგენჩიში თათართა მუშაობაზე მეთვალყურეობის გაწევა. ახალი ტიპის სკოლების გახსნით ისინი ძალიან დიდ ზეგავლენას ახდენენ ხიველ ხალხზე“. მეორე საიდუმლო მოხსენებით ბარათში, რომელიც 1913 წლით თარიღდება, ჩამოთვლილია უზბეკური და ყაზახური აულების სკოლების ის კონკრეტული თათარი მასწავლებლები, რომლებიც აწარმოებდნენ მუშაობას მუსლიმი მოსახლეობის ეროვნული თვითშეგნების განვითარებისათვის რუსეთის სახელმწიფოს საზიანოდ: „თქვენი უდიდებულესობის ინფორმირებისათვის დამყავს საიდუმლო აგენტურული მონაცემები, რომ რუსეთიდან ჩამოსული თათარი მასწავლებლები ყაზახ და უზბეკ ხალხებში რუსეთის სახელმწიფოს ინტერესების საწინააღმდეგოდ წამდვილად ასწავლიან ახალი მეთოდებით და მათი შვილების აღზრდას აწარმოებენ პანისლამისტური სულისკვეთებით“. (Турдиев, 1996: 1009)

საერთო ჯამში, I მსოფლიო ომის დასაწყისისათვის „ობრანკის“ ანალიტიკურ დასკვნებსა და სადაზვერვო პატაკებში აღინიშნებოდა პანისლამიზმზე პანთურქიზმის გამარჯვების შესახებ, სადაც აგრეთვე ის მოსაზრებებიც გამოითქმებოდა, რომ ძალიან მალე მოსალოდნელი იქნებოდა ოსმალთა იმპერიის დაშლა... რაც რეალობაშიც ასე მოხდა.

დასკვნა

დასკვნის სახით უნდა ითქვას, რომ პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისისათვის ოსმალთა იმპერიის მთავარ იდეოლოგიურ მიმდინარეობას პანთურანიზმი წარმოადგენდა. სწორედ ამ იდეოლოგიაზე დაყრდნობით გაერთიანდა ცენტრალურ სახელმწიფოთა ბლოკში ოსმალეთის იმპერია და ჩაერთო იგი პირველ მსოფლიო ომში.

მეორეს მხრივ, XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული, ისლამი და მუსლიმური კულტურა რუსული იმპერიული დისკურსის სა-

განი შეიქმნა. XX საუკუნის დასაწყისიდან კი, აშკარად გამოიკვეთა მუსლიმთა აქტივობის პოლიტიკური მომენტები. აქედან გამომდინარე, მუსლიმთა და პანისლამიზმის საკითხებით იმპერიის შესაბამისი სამსახურებიც დაინტერესდნენ. რუსეთის ოხრანკის ორგანოები დიდ შემფოთებას გამოთქვამდნენ თათარი, თურქი, აზერბაიჯანელი, სპარსი განმანათლებლების პროგრესული მოღვაწეობის გამო ახალი საგანმანათლებლო დაწესებულებების, ლიტერატურის, თეატრალური ხელოვნების დარგებში. ისინი თვლიდნენ რომ ყოველივე ეს ხელს უშლიდა რუსულ ზეგავლენასა და რუსეთის ინეტერესებს რეგიონში. ერთის მხრივ, ისინი თითქოს სკეპტიკურად უყურებდნენ მუსლიმთა მიერ ისლამის მოდერნიზაციის მცდელობას, რადგან თვლიდნენ, რომ ისლამი და პროგრესი არათავსებადი ცნებები იყო, მაგრამ, მეორეს მხრივ, ამ მოძრაობაში მისიონერები ეროვნული იდეების გამოღვიძების წინაპირობას ხედავდნენ, რაც მათი აზრით საშიში იქნებოდა იმპერიისათვის.

ამავე დროს რუსული „ოხრანკის“ ანალიტიკურ დასკვნებსა და სადაზვერვო პატაკებში აღინიშნებოდა პანისლამიზმზე პანთურქიზმის გამარჯვების შესახებ, სადაც აგრეთვე ის მოსაზრებებიც გამოითქმებოდა, რომ ძალიან მალე მოსალოდნელი იქნებოდა ოსმალთა იმპერიის დაშლა... რაც რეალობაშიც ასე მოხდა.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

Kappeler, A. (2000). *Rossia – mnogonatsionalnaia imperia. Vozniknovenie. Istoria. Raspad.* Perevod s nemetskogo S. Chervonnoi. Moskva: progress-tradicia. 2000. (Каппелер. А. (2000). *Россия-многонациональная империя. Возникновение. История. Распад.* Перевод с немецкого С. Червонной. Москва: Прогресс-Традиция. 2000.)

Caroline Cox and John Eibner. *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh. The Pincers of Pan Turkism.* (Walker, 1980, p. 198). <http://sumgait.info/caroline-cox/ethnic-cleansing-in-progress/pincers-of-panturkism.htm>.

Departament zakonov Gosudarstvennogo soveta. Fond 797. – Kantselaria oberprokurora sv. sinoda. Fond 796. – Kantselaria sv. sinoda. <http://www.dissercat.com/content/musulmanskii-vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-vek#ixzz3Ft1gxAV8>. (Департамент законов Государственного совета. Фонд 797. - Канцелярия обер-прокурора Св. Синода Фонд 796.-Канцелярия Св. Синода. <http://www.dissercat.com/content/musulmanskii-vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-veka.#ixzz3Ft1gxAV8>.)

gazeti „sakhalkho saqme“. (1920). shabati. aprilis 3. № 794. (გაზეთი „სახალხო საქმე“ (1920). შაბათი. აპრილის 3. №794.)

Kressenstein, Kress von. (1943). *Meine Mission im Kaukasus.* München.

Hroch Miroslav, H. (1968). *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den Kleinen Völkern Europa. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen.* Praha.

janelidze, o. (2013). *narkvevebi saqartvelo-rusetis urtiertobis istoriidan. rusul kolonializmis taviseburebani saqartveloshi*. tbilisi. (ჯანელიძე, ო. (2013). *ნარკვევები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან. რუსული კოლონიალიზმის თავისებურებანი საქართველოში*. თბილისი.

Landau J. Pan-Turkism: from Irredentism to Cooperation. London, 1995.

Nalbandian Z. Turtsia i panturanizm / Zarevand: vved. A. N. Mandelshtama. Erevan, 1991. (Налбандян З. Турция и пантуранизм / Зареванд; введ. А.Н. Мандельштама. Ереван, 1991)

Romakhina Maria. Osmanskaia imperia: natsionalnaia propaganda v pervoi mirovoi voine. 2014. (Ромахина Мария. Османская империя: национальная пропаганда в Первой мировой войне. 2014. <https://propagandahistory.ru/1931/Osmanskaya-imperiya-natsionalnaya-propaganda-v-Pervoy-mirovoy-voyne/>)

Sherali Turdiev. Starshii nauchnii sotrudnik instituta literaturi im. Alishera navoi. an uzbekistana. rol rossii v podavlenii djadidskogo dvijenia. (po materialam arkhiva snb uzbekistana) tsentralnii gosudarstvennii arkhiv respublikii uzekistan. Fond №1009, op. №1, d. №175, l. №30,30a, 30aob., 30b) SA&CC Press. AV. Izdatelskii dom (Shvetsia). http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiev.shtml. (Шерали ТУРДИЕВ. старший научный сотрудник Института литературы им. Алишера Навои АН Узбекистана. РОЛЬ РОССИИ В ПОДАВЛЕНИИ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ. (По материалам архива СНБ Узбекистана). Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан: Фонд №1009, Оп. №1, Д. №175, Л. №30,30а, 30аоб., 30б.) SA&CC Press. АВ. Издательский дом (Швеция). http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiev.shtml)

songulashvili, a. afkhazi tu afsua? (2007). tbilisi : gamomtsemloba „universalli“. (სონღულაშვილი, ა. (2007). აფხაზი თუ აფსუა? თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“).

khorava, b. (1996). odish-apkhazetis urtiertoba XV-XVII ss. tbilisi. (ხორავა, ბ. (1996). ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVII სს. თბილისი.)

Stanislav Tarasov. Mifi o karabakhskom konflikte. Sbornik statei. Mejdunarodnii institut noveishikh gosudarstv. Moskva. 2012. (Станислав Тарасов. Мифы о Карабахском конфликте. Сборник статей. Международный институт новейших государств. Москва. 2012.)

Suhnaz Yilmaz. An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasha as an Expatriate. Middle Eastern Studies. A Frank Cass Journal. ISSN 0026-3206.

Tagirov Indus Rizakovich. „Ochagi“ iavliautsia provodnikami idei neopanturkizma...“ (1996). http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1996_3_4/03/03_2/. (Тагиров Индус Ризакович. „Очаги“ являются проводниками идеи неопантюркизма...» http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1996_3_4/03/03_2/.)

Vasileva, S. (2013). *Vlianie panturkizma na ideologicheskii process v Turetskoi respublike*. http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf. (Васильева, С. (2013). *Влияние Пантуркизма на идеологический процесс в Турецкой республике*. http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf.)

Vorobiova, E. (1999). *Musulmanskii vopros v imperskoi politike rossiiskogo samoderjavia: vtoraiia polovina XIX veka – 1917 g. Tema dissertatsii i avtoreferata po VAK 07.00.02.* Sankt-Peterburg. Nauchnaia biblioteka dissertatsii i avtoreferatov. <http://www.dissercat.com/content/musulmanskii-vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-vek#ixzz3Fsr Y9HnI>. (Воробьева, Е. (1999)ю Мусульманский вопрос в имперской политике российского самодержавия: вторая половина XIX века - 1917 г. Тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, Санкт-Петербург. Научная библиотека диссертаций и авторефератов. <http://www.dissercat.com/content/musulmanskii-vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-vek#ixzz3Fsr Y9HnI>.)